

הוראת עברית בחו"ל

עברית כשפת מדע בגרמניה

תאמס צים

לגרמניה הייתה תרומה להתקדמותה ולהתפתחותה של השפה העברית. היא מילאה תפקיד חשוב במעבר של העברית ממצב של שפה עתיקה ללשון חדשה. התרבות העברית שגשגה בה והיו בה בתי הוצאה עבריים ועיתונות עברית.

שפתם של הגרמנים בני זמננו מושפעת מן העברית, ואולי לכן היא נראית לכמה מהם מעניינת וראויה ללימוד. הוראת השפה העברית נכללת במסגרת של לימודי 'מדעי היהדות', ובהרבה מחלקות באוניברסיטאות ברחבי גרמניה (וגם בבתי ספר תיכוניים) אפשר ללמוד עברית תנ"כית.

גרמניה והעברית בטרם שואה

במאמר זה ברצוני לדון בקשר בין גרמניה לשפה העברית. תחילה אעסוק מעט ברקע ההיסטורי ואחר כך אספר על הוראת העברית בגרמניה, במיוחד באוניברסיטה בברלין; בהקשר זה אעמוד על רקע התלמידים המתעניינים בשפה זו ובתפקידה של העברית כשפת מדע בגרמניה. ממבט ראשון נראה כי השפה העברית וגרמניה שייכות לשני קטבים מנוגדים. גרמניה איננה הארץ הראשונה שחושבים עליה כשמדברים על יהודים כיום. בדרך כלל היא קשורה לשואה, לגירוש ולרצח מיליוני יהודים. כתוצאה ישירה וכן עקיפה מאירועים אלה שפת האם של רוב יהודי אירופה המזרחית חדלה להתקיים. השפה הזאת - יידיש - כמעט נעלמה וכבר איננה כל כך חשובה בתוך הקהילה היהודית העולמית. מה שפעם הייתה היידיש עבור היהודים היום זו האנגלית וודאי גם העברית. עם זאת, לגרמניה הייתה תרומה להתקדמותה והתפתחותה של השפה העברית. לפני השואה היא מילאה תפקיד חשוב במעבר של העברית ממצבה כשפה עתיקה, המשמשת בעיקר לצורכי קודש, ללשון חדשה המשמשת לכתיבת ספרות חילונית ולדיבור. לפי ההיסטוריון מיכאל ברנר, בירת גרמניה - ברלין - הייתה למטרופולין של התרבות העברית המתחדשת בשנות העשרים. בינואר 1923 חגגו פוליטיקאים, משוררים, אמנים ואחרים את יום הולדתו החמישים של מי שנחשב למשורר הלאומי העברי, חיים נחמן ביאליק, בבניין התזמורת הפילהרמונית של ברלין. כמה חודשים לפני כן אמר המשורר העברי הגדול עצמו שבכל ארץ שבה הוא ביקר עד לאותו יום הוא תמיד הרגיש מין מחסום בין עצמו לבין סביבתו, מפני שלא התקיימה במקום תרבות עברית חיה. אחרי הגיעו לגרמניה הוא חש שבברלין מחסום זה אינו קיים. המשוררים אורי צבי גרינברג, שאול טשרניחובסקי, סופרים כשמואל יוסף עגנון, ההיסטוריון והוגה הדעות שמעון דובנוב והפילוסוף יעקב קלצקין היו רק כמה מהאנשים החשובים שהפריחו את התרבות העברית בברלין בשנות העשרים. לא זו בלבד שהתרבות העברית שגשגה בברלין אלא בעיר זו גם ננקטו צעדי ענק לקידום השפה העברית. כך, למשל, הקים ביאליק בעיר בית-הוצאה משלו - 'דביר'. שלמה זלמן שוקן, בעל רשת בתי כל-בו גדולה ומצנאט של סופרים (המפורסם בהם הוא ש"י עגנון), הקים בה את הוצאת שוקן. בברלין, בשנת 1923, יצא לאור השבועון העברי הרשמי של ההסתדרות הציונית העולמית - העולם.

תאמס צים הוא מרצה באוניברסיטה החופשית בברלין, גרמניה.

המאמר מבוסס על הרצאה שניתנה בקדם-קונגרס באוניברסיטה העברית בירושלים, יולי 2009.

בערך בזמן הזה העיר ההיסטוריון שמעון דובנוב ביומנו שברלין היא המקום היחיד בעולם שבו הוא היה מסוגל להשלים את יצירתו בתוך כמה שנים (יש להניח שכוונתו הייתה ליצירתו ההיסטורית הגדולה שתורגמה לעברית בשם **דברי ימי עם עולם**).

אבל לא רק ברלין, גם מקומות אחרים ברחבי גרמניה נהיו למרכזי התפתחותה של השפה העברית. ברצוני להזכיר פה את באד הומבורג, במערב גרמניה, שבה הקימה שושנה פרסיץ בשנים אלה את המשרד שממנו ניהלה את מפעלה - 'הוצאת אמנות' הידועה. בשנות השלושים תיאר הפרופסור לפילוסופיה שמעון רבידוביץ' את התקופה הזאת כך: 'בזמן הזה יצאה המילה העברית מגרמניה לפלשתינה ולכל ארצות התפוצה... בוודאי ידברו היסטוריונים-לעתידי של העברית על תקופה גרמנית, שבה הספרות העברית החדשה שגשגה'.

מה שגרם לבסוף לשבר בין גרמניה לבין העברית או, ליתר דיוק, בינה לבין היהודים בכלל לא יידון פה, מפני שהנסיבות מוכרות לכולם.

גרמניה והעברית בשנים האחרונות

אחרי מלחמת העולם השנייה החלה תקופה חדשה לגמרי בתחום היחסים בין גרמניה לבין השפה העברית. לאחר המלחמה נמצאה גרמניה כמעט לגמרי מחוץ לכל מה שהיה קשור ליהדות, ולא הייתה לה כל השפעה על התפתחות השפה העברית.

אך כיום, יותר משמונים שנים אחרי התקופה הנזכרת, ראוי לשוב ולשאל - האם יש עדיין, או שוב, בארץ זו אנשים שמתעניינים בעברית, חוץ מכמה יהודים שבחרו לשוב ולחיות בגרמניה? ואם כן, באיזו רמה משתמשים בשפה הזאת ולא יזו מטרות? והאם בכלל ידוע לגרמנים מהי השפה העברית? בדרך כלל, כשאני מדבר עם אנשים בגרמניה ומספר להם מה למדתי באוניברסיטה - מדעי היהדות - הם אינם יודעים על מה אני מדבר. כהסבר אני עונה שבמקצוע זה לומדים כל מיני דברים שקשורים ליהדות וליהודים. בשלב זה מתבהר מעט פרצופם של בני שיחי, אך לא יותר מכך. 'אהה', הם אומרים, 'אז אתה גם מדבר יהודית?' אם אין הם מזכירים 'יהודית', הם שואלים על 'ישראלית', ואני משוכנע שאף אחד מהם לא קרא את ספרו של גלעד צוקרמן, **ישראלית שפה יפה**... ברגע שמישהו שואל אותי בכל זאת אם אני מדבר עברית, אני עומד מולו בפה פעור והמילים כמעט נִפְתְּקוּת מפִי. אני עדיין מופתע מכך שגרמנים יודעים שבארץ היהודים מדברים עברית, ואין זה משנה אם בני־שיחי הם אנשים משכילים או פשוטי עם.

למרות חוסר הידיעה על העברית, השפה של הגרמנים בני זמני מושפעת מן העברית, ואולי לכן היא נראית לכמה מהם מעניינת וראויה ללימוד. השפעתה של העברית על הגרמנית הייתה בדרך כלל באמצעות היידיש. הרבה מילים בניבים גרמניים שונים נלקחו היישר מן היידיש, שמצדה שאלה אותן בדרך כלל מן העברית. מאמרים וספרים שלמים נכתבו על הנושא הזה, ולכן אין בכוונתי להתעמק בו. אביא רק כמה דוגמאות כדי להראות עד כמה כל גרמני 'מכיר' מילים כאלה: כבֵּרְכָה לראש השנה הנוצרי משתמשים במילים 'Guten Rutch'; המשמעות המילולית היא 'גלישה טובה', אבל ברור שהביטוי הזה הוא משחק עם המילה 'ראש'. כשמאחלים מזל טוב למישהו אומרים 'Hals-und Beinbruch', שנובע באופן משובש מ'הצלחה וברכה'. המשמעות המילולית של ברכה זו בגרמנית היא: 'שבירת צוואר ורגל' וקשה להניח שזו היתה צורתה המקורית של הברכה. (נציין שגם באנגלית אומרים 'Break a leg' במשמעות 'בהצלחה', אבל כמעט בטוח שהביטוי האנגלי מאוחר לביטוי הגרמני). מילים נוספות, שמשמשות בהן בעברית גם כיום, קיימות גם בגרמנית, כמו למשל 'תוהו ובוהו', 'הללויה' 'אמן', 'משוגע' ו'חוצפה' (יש להניח ש'משוגע' ו'חוצפה' הגיעו אל הגרמנית בתיווך היידיש).

לימודי העברית בגרמניה כיום: כללי

כיום אני יכול לא רק לומר שלמדתי עברית אלא גם שכבר יותר משנתיים אני מלמד את השפה הזאת באוניברסיטה החופשית בברלין. הוראת השפה העברית נכללת במסגרת של לימודי ה'Judaistik' - מה שניתן אולי לתרגם לנוחות הקוראים כ'מדעי היהדות'. מובן מאליו שהמכון למדעי היהדות בברלין, שהוא חלק מהאוניברסיטה החופשית בברלין, איננו המוסד היחיד בגרמניה שמציע לימודי עברית. בברלין עצמה יש בית ספר יסודי ובית ספר תיכון שבהם עברית היא חלק בסיסי של הלימודים. כמו כן יש אוניברסיטה עממית יהודית, שבה אפשר ללמוד עברית ברמות שונות. במרחק חצי שעה נסיעה מברלין שוכנת אוניברסיטת פוטסדאם, שגם בה אפשר ללמוד עברית. שיתוף פעולה קיים בין האוניברסיטאות בברלין ובפוטסדאם לבין בית המדרש על שם אברהם גייגר, המכשיר רבנים רפורמיים. בכל המוסדות האלה אפשר ללמוד עברית תנ"כית ועברית מודרנית, דהיינו עברית ישראלית.

בהרבה מחלקות של אוניברסיטאות שונות ברחבי גרמניה ניתן ללמוד עברית תנ"כית, כמו למשל בחוגים ללימודי שפות שמיות, ללימודי המזרח, בחוגים לתאולוגיה, למדע הדתות וכו'. עברית מודרנית אפשר ללמוד, בין היתר, באוניברסיטת היידלברג, דיסלדורף, ברמן, פרנקפורט על המיין, גרייפסוולד, האלה ומינכן. כלומר השפה העברית אכן נלמדת במקומות ובמוסדות רבים. אם יש היצע שכזה, יש בוודאי גם ביקוש. פירוש הדבר הוא שכנראה יש מספר גדול של אנשים בגרמניה שמתעניינים בשפה העברית. כדאי, על כן, לדון בקצרה ברקע של התלמידים הלומדים עברית ובמוטיבציה שלהם. כמרצה וכבוגר האוניברסיטה החופשית בברלין, שלמד גם באוניברסיטה העברית בירושלים, גם אראה בהמשך איך שני קטבים אלה, שבהם התחלתי את מאמרי, גרמניה והעברית, מתמזגים, ובאיזו מידה הוראת העברית כשפה שנייה היא חשובה בגרמניה, בפרט באחד המכונים הגדולים למדעי היהדות בכל אירופה. באוניברסיטה החופשית בברלין מלמדים עברית תנ"כית ומודרנית בקורס אחד בשני הסמסטרים הראשונים שלוש פעמים בשבוע. בארבעת הסמסטרים הבאים מלמדים עברית תנ"כית (ומשנאית) ועברית מודרנית בקורסים נפרדים, אך רק פעם אחת בשבוע. האם זה מספיק? בהחלט לא, אבל יש תקציב רק לזה.

פרופיל של תלמידי העברית

רקע התלמידים הוא מגוון. יש בכל סמסטר אנשים שבאים ללמוד מפני שכבר דיברו עברית בביתם, מפני שלפחות אחד מהוריהם הוא ישראלי. יש כאלה שגרו בארץ בילדותם. לא כולם, אבל חלק מהם, הם יהודים. בסך הכל עשרה עד חמישה עשר אחוזים מתלמידינו הם יהודים. זה מזכיר לי שמרבים לשאול אותי כאשר שומעים באיזה תחום אני עובד: שואלים, כמעט בבושה, אם אני יהודי. מה הקשר? האם כל תלמיד הלומד סינית הוא סיני? אף על פי כן, חשוב לציין את העובדה שמחד גיסא יש תלמידים יהודים, ומאידך גיסא הם מיעוט. ומהמיעוט הזה יש רק מעטים שהם דתיים. למה חשוב להזכיר זאת? מפני שיש להביא תלמידים אלה בחשבון כשמתכוננים לשיעור. רצוי מאוד לדעת מאיזה רקע הם באים. עם אנשים שכמותם בכיתה לא חייבים להתחיל מאפס, ואז אפשר להתקדם יותר מהר. אולם מפני שרוב התלמידים שלנו חסרי כל רקע, צריך בדרך כלל להתחיל ממש מההתחלה ולהסביר כמעט הכול. בארץ או בארצות הברית אולי לא חייבים להסביר את רוב הדברים, אבל בגרמניה, במסגרת הלימודים שלנו, חייבים להקדיש קצת זמן להסביר מונחים כמו פסח, חנוכה, יום כיפור, עלייה, ציונות וכו'.

התלמידים מתחילים את הלימודים האלה כי מדעי היהדות נשמעים כמו משהו אקזוטי, שאליו, בדרך כלל, לא קיים קשר קודם. כמה מהתלמידים אפילו לא קראו בתנ"ך מעולם. אבל יש כאלה שיש להם רקע דתי נוצרי, ואז יש להם כבר ידע בסיסי - לפחות בכל הנוגע למקרא. דרך אגב, עד שנות התשעים רוב המרצים והפרופסורים ליהדות בגרמניה באו אליה מהתאולוגיה והגיעו לתחום בעקיפין.

ופה אנו נוגעים בנושא קצת שונה ובכל זאת חשוב: התאולוגים ותרומתם לשפה העברית. במאה התשע עשרה הפך לימוד העברית לכלי מדעי שנדרש להבנה טובה יותר של התנ"ך או, נכון יותר (בראייה הנוצרית), של הברית הישנה. בלי ספק כבר היו מלומדים שידעו את השפה העברית והשתמשו בה למטרה זו במשך מאות שנים, אבל במאה התשע עשרה הייתה פריחה בעיסוק בשפה העברית - וברמה חדשה. באו לא-יהודיים, אנשי מדע וגם חובבנים, שקראו את התנ"ך באמצעות כלי חדש זה - השפה העברית. רוב החוקרים האלה היו גרמנים וספריהם נכתבו בגרמנית. הגדול ביניהם היה היינריך פרידריך וילהלם גזניוס. ספריו *Hebräische Grammatik* ו-*Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament* - **דקדוק עברי ומילון שימושי עברי וארמי על הברית הישנה** - הם עד היום הספרים החשובים ביותר בהוראת העברית התנ"כית, ולא רק בגרמניה. כמובן שבינתיים יצאו מילונים וספרי דקדוק אחרים, אבל מי שעוסק בעברית התנ"כית ברצינות אינו יכול שלא להיזקק לספריו של גזניוס.

אופי הוראתה של העברית בגרמניה

אחזור לענייני התלמידים. האוניברסיטאות מחייבות סטודנטים לתאולוגיה ולומדי שפות שמיות לעבור מבחן סיום בעברית התנ"כית דהיינו ה'*Hebraicum*' - כדי להמשיך בלימודיהם. גם בכמה בתי-ספר תיכוניים אפשר להיבחן ולקבל את תעודת ה'*Hebraicum*'. בדרך כלל אין צורך ללמוד עברית מודרנית כדי לקבל את התעודה הזאת. אנשים שעוברים מבחן זה במסגרות שזה עתה הזכרתי לא חייבים לדעת, למשל, מה זה 'חשמל' כיום, כי 'חשמל' מבחינתם היא מילה מהתנ"ך המופיעה בו שלוש פעמים בלבד, בספר יחזקאל. ויש בכך מידה מסוימת של צדק - אחרי שעברתי את בחינת ה'*Latinum*' וקיבלתי את התעודה המוכיחה שלמדתי לטינית בבית הספר התיכון ברמה הגבוהה ביותר, גם אני לא הייתי מסוגל להסתובב ברומא היום ולהבין את האיטלקים, לא כל שכן לדבר איתם. כדי להבין את התנ"ך, לקרוא אותו ולתרגם אותו לגרמנית אין צורך בעברית החדשה. (למרות זאת כדאי להזכיר שהקשר בין העברית המודרנית לעברית המקראית הוא הרבה יותר חזק מאשר הקשר בין לטינית ואיטלקית: כשבעים אחוזים מאוצר המילים של העברית המודרנית שאולים מן העברית המקראית.)

משום כך יש תמיד תלמידים שבאים עם תעודה בעברית תנ"כית ומופתעים שיש משמעות נוספת למילים שהם מכירים, או תלמידים שאף פעם לא שמעו על 'עבר', 'הווה' או 'עתיד' בעברית, אבל מסוגלים בכל זאת להטות פעלים. כשמשוהו כתוב על הלוח באותיות כתב, הם תוהים ושואלים איזה מין אותיות רשמתי.

גם בלימודי מדעי היהדות במכון בברלין מתרכזים בעת העתיקה ובימי הביניים. אבל במידה לא פחותה בהרבה עוסקים גם בתקופה המודרנית. כלומר אנחנו מתעניינים במה שקרה במאה העשרים ובמדינת ישראל ובמה שקורה היום. כדי להיות מסוגלים להתעמק בתחום, מומלץ לקרוא טקסטים מודרניים בשפת המקור ולא בתרגום. כמובן שהדבר נכון גם לגבי קריאת התנ"ך, המשנה, התלמודים וכו'. זאת הסיבה שהמכון למדעי היהדות בברלין הוא המכון היחיד שדורש מתלמידיו לעבור את ה'*Hebraicum*' גם בטקסטים מהמקרא וגם בטקסטים שכתובים בעברית מודרנית.

המטרה של התאולוגים ושל המכון שלנו דומה מאוד. אנו מנסים להכשיר את התלמידים לקרוא טקסטים בעצמם, כלומר טקסטים בעברית עם מילון. אצלנו התלמידים אמורים לתרגם בכוחות עצמם את הטקסטים מן התנ"ך, לקרוא את ספרות חז"ל בעברית (ובארמית) ולא רק בגרמנית. אין זה משנה כמה טוב התרגום - תמיד יש חלק גדול שהולך לאיבוד. למרות חשיבותה של גרמניה כארץ מחקר בראשית המאה העשרים, כפי שכבר הזכרתי קודם, כיום כל הספרות החשובה מתורגמת לאנגלית יותר מאשר לגרמנית. תרגום מאנגלית לגרמנית כדי להבין את המקור העברי בוודאי אינו דרך ראויה לתלמידים באוניברסיטה.

מה יוצא נפגע? בשיטה שלנו - הכשרה לקריאת טקסטים - הדיבור נמצא מוזנח. בכיתות בנות שישים תלמידים פשוט לא ניתן להקדיש מספיק זמן לדיבור. במבחן הסיום על התלמידים לתרגם טקסטים וגם לקרוא אותם, אבל הם אינם נדרשים לספר משהו באופן ספונטני. אנו מודעים לבעיה זו, אבל בשלושה שיעורים בשבוע לא ניתן להשיג יותר. כיצד יכולים התלמידים להתקדם בעברית מדוברת? עליהם לנסוע לארץ וללמוד באולפנים שהאוניברסיטאות בארץ מציעות מלגות. ללימודים שהם במכון שלנו יש גם כל סמסטר לפחות קורס אחד שמתקיים בעברית ומיועד לתלמידים שחזרו מן האולפן בארץ. סוף סוף, לו כל התלמידים היו לומדים את הכול באוניברסיטאות שלהם בחו"ל,

מה היה נותר למורות ומורים בירושלים, בחיפה ובבאר שבע, דהיינו למלמדי העברית בארץ? מכיוון שבמכון למדעי היהדות בברלין מתמקדים גם בעברית המודרנית וגם בעברית התנ"כית, מתאפשר לתלמידים לראות ששפה זו קיימת, שהיא חיה, ושהיא איננה רק שפה מובנת לדתיים, בין יהודים ובין נוצרים. גם בגרמניה מבינים יותר ויותר את החשיבות ואת היופי של הספרות העברית, וההתעניינות בה בקרב קוראים גרמנים גוברת. כמעט כל גרמני מבוגר מכיר סיפורים מאת אפרים קישון, והרבה אנשים צעירים קראו סיפורים מתורגמים מאת אתגר קרת. העובדה שאתגר קרת, סופר ישראלי הכותב רק עברית, מפורסם כל כך בגרמניה הוכחה, בין היתר, בשנת 2003/04, שבה הוא לימד כמרצה אורח באוניברסיטה החופשית בברלין. מה שראוי לתשומת לב הוא שהוא לא הוזמן על ידי המכון למדעי היהדות אלא על ידי החוג לספרות גרמנית.

השפה העברית היא בשבילנו, וודאי לא רק בגרמניה, כלי הכרחי שבלעדיו אי אפשר לחקור בתחום של מדעי היהדות, ומכאן הדגש הרב על קריאת טקסטים והבנתם. חלקם של החוקרים המודרניים שמפרסמים את תוצאות עבודתם בעברית גדל מדי שנה בשנה. שוב לא די לקרוא טקסטים בגרמנית או באנגלית כדי 'להישאר בתמונה' אלא צריך גם במידה רבה לקרוא מחקר בעברית.